

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20

ӨӨЖ /УДК/ UDC 94 (574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.021>

У.М. Джолдыбаева ^{*1}, А.М. Аубакирова ²

¹Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан, Алматы қаласы. E-mail: alatau1968@mail.ru

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы,
педагогика ғылымдарының магистрі, Қазақстан, Алматы қаласы.
E-mail: altyn_aubakirova@mail.ru

С.Н. ТӘНЕКЕЕВТІҢ «1916. ҚАРҚАРА-АЛБАН КӨТЕРІЛІСІ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ РУХТЫҢ АЙҚЫНДАЛУЫ

Аңдатпа

Кез келген халықтың тарихы оның азаттық пен тәуелсіздікке ұмтылысымен тығыз байланысты болып келеді. Бұл ұмтылыс – ұлттың рухани және тарихи тұтастығының, өзін-өзі тануының, ұлт ретінде қалыптасуының негізгі тіректерінің бірі. Осы жолда орын алған ірі тарихи оқиғалардың мазмұны мен мәнін терең зерделеу тек өткенді тану үшін ғана емес, сонымен қатар келешек ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастыру және мемлекеттілікті нығайту үшін де аса маңызды.

Ұсынылып отырған мақалада тарихшы-зерттеуші С.Н. Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» атты көлемді әрі аса құнды еңбегі талданады. Бұл еңбек 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтерілістің Жетісу өңіріндегі маңызды ошақтарының бірі – Қарқара-Албан қозғалысына арналған. Ресми түрде кәсіби тарихшы ретінде танылмағанымен, С. Тәнекеев өзінің зерттеу жұмысында ҚР Мемлекеттік мұрағаттарынан алынған деректерді, сол дәуірдегі баспасөз материалдарын, ресми құжаттар мен куәгерлердің естеліктерін жан-жақты пайдаланып, тарихи оқиғаны объективті түрде талдауға тырысқан.

Ғалымның еңбегінің ерекшелігі – көтерілістің себеп-салдарын, барысы мен салдарын тек фактілер тізбегі ретінде емес, тарихи-философиялық тұрғыда қарастырып, оның терең этноәлеуметтік және этномәдени астарларын ашып көрсетуінде. Бұл зерттеуде қазақ халқының Ресей империясының отарлық саясатына қарсы ұлт-азаттық қозғалыс кезеңіндегі біртұтастық пен мызғымас бірлік қағидаттарын ұстанып, өз Отаны үшін жанын пидә еткен ержүрек батырлардың ерлігі, қарапайым халықтың отансүйгіштік қасиеті, ортақ мақсат жолында ұйымдасқан түрде әрекет ете алғаны тарихи дәйектер арқылы дәлелденген.

С.Н. Тәнекеев көтерілістің ұлт-азаттық сипатын негізгі айқындаушы фактор ретінде қарастыра отырып, бұл оқиғаның тарихи маңызын «Отан» және «ерлік» концептілері арқылы түсіндіреді. Оның пайымдауынша, 1916 жылғы Қарқара көтерілісі – тек жергілікті деңгейдегі қарсылық емес, қазақ халқының ұлттық санасының оянуы мен отарлық езгіге қарсы тұруының көрінісі. Автор үшін «Отан» ұғымы – тек географиялық ұғым ғана емес, ол тарихи жады мен рухани мұраның, еркіндікке ұмтылған халықтың жан-дүниесінің жиынтық бейнесі. Ал «ерлік» – тек жекелеген тұлғалардың батырлығы ғана емес, бүкіл ұлттың ұжымдық рухани қуатының көрінісі.

Мақалада еңбектің құрылымына, баяндау стиліне, дереккөздерді пайдалану шеберлігіне және авторлық ұстанымның ғылыми салмағына талдау жасала отырып, С.Н. Тәнекеевтің жұмысы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың тарихи жадыдағы орны мен ұлт санасындағы мәнін ашуға қосқан елеулі үлес ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: тарих, халық, ұлт-азаттық көтеріліс, Отан, ерлік, концепт

Джолдыбаева У.М. ^{*1}, Аубакирова А.М. ²

¹Ассоциированный профессор кафедры История Казахстана Казахского национального университета им.аль-Фараби, кандидат исторических наук, Казахстан, город Алматы

E-mail: alatau1968@mail.ru

²Старший преподаватель Казахского национального женского педагогического университета, магистр педагогических наук, Казахстан, город Алматы

E-mail: altyn_aubakirova@mail.ru

ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА В ТРУДЕ С.Н. ТАНЕКЕЕВА «1916. ВОССТАНИЕ АЛБАНОВ В КАРКАРЕ»

Аннотация

История каждого народа тесно связана с его стремлением к свободе и независимости. Глубокое исследование крупных событий, происходивших на данном пути, имеет огромное значение для будущего развития. В предлагаемой статье рассмотрен объемный и значимый труд С.Н. Танекеева «1916. Восстание албанов в Каркаре». Хотя С. Танекеев не был официально признан ученым, но на основе официальных данных, полученных из Государственного архива РК, и материалов различных печатных изданий исследовал и проанализировал с исторической точки зрения национально-освободительное восстание 1916 года представителей рода Албан в Семиречье. В данном труде осуществлен полный исторический анализ указанного национально-освободительного движения, самоотверженной борьбы и героизма казахского народа, поднявшего всеобщее восстание против российского царского правительства, предпринятых им совместных действий во имя достижения общей цели. Ученый, рассмотревший национально-освободительный характер восстания в качестве его главной особенности, обосновал свои ценные выводы относительно данного значимого исторического события посредством концептов «героизм» и «Родина». По его мнению, Каркараское восстание 1916 года — это не просто локальное сопротивление, а проявление пробуждающегося национального самосознания казахского народа и его стремления к освобождению от колониального гнёта. Для автора понятие «Родина» — это не просто географическое обозначение, а совокупный образ исторической памяти, духовного наследия и внутреннего мира народа, стремящегося к свободе. А «героизм» — это не только личная доблесть отдельных личностей, но и коллективное духовное могущество всего народа. В статье проводится анализ структуры труда, стиля изложения, мастерства использования источников и научной состоятельности авторской позиции. Работа С.Н. Танекеева оценивается как весомый вклад в осмысление исторической памяти о национально-освободительном движении 1916 года и в понимание его значения в национальном сознании казахского народа

Ключевые слова: история, народ, национально-освободительное восстание, Родина, героизм, концепт.

Dzholdybayeva U.M. ^{*1}, Aubakirova A.M. ²

¹Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan,
Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Historical Sciences, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: alatau1968@mail.ru

²Senior Lecturer, Kazakh National Women's Pedagogical University, Master of Pedagogical Sciences,
Kazakhstan, Almaty.
E-mail: altyn_aubakirova@mail.ru

EXPRESSION OF THE NATIONAL SPIRIT IN THE WORK OF S.N. TANEKEYEV "1916. THE UPRISING OF ALBANS IN KARKARA"

Abstract

The history of every nation is closely tied to its desire for freedom and independence. A comprehensive examination of the significant occurrences that transpired along this trajectory is vital for future advancement. The proposed article examines the extensive and significant work of S.N. Tanekeev, entitled "1916. The Albanian Uprising in Karkar." Not officially recognized as a scientist, prominent public figure and member of the Union of Writers of Kazakhstan, S. Tanekeev conducted research and analysis from a historical perspective on the national liberation uprising of 1916 by representatives of the Alban family in Semirechye. This research was based on official data obtained from the State Archive of the Republic of Kazakhstan and materials from various print media. This work offers a comprehensive historical account of the specified national liberation movement, the selfless struggle and heroism of the Kazakh people, who collectively rose up against the Russian Tsarist government, and the collaborative actions they undertook to achieve a shared objective. The scientist, who regarded the national liberation character of the uprising as its primary defining feature, substantiated his insightful conclusions regarding this seminal historical event through the concepts of "heroism" and "homeland." In his view, the 1916 Karkara Uprising was not merely a local act of resistance, but rather a manifestation of the awakening national consciousness of the Kazakh people and their aspiration for liberation from colonial oppression. For the author, the concept of "Homeland" is not just a geographical designation but a comprehensive symbol of historical memory, spiritual heritage, and the inner world of a people striving for freedom. "Heroism," in turn, is not limited to the personal bravery of individuals, but reflects the collective spiritual strength of the entire nation. The article analyzes the structure of the work, the narrative style, the effective use of sources, and the scholarly soundness of the author's position. S.N. Tanekeyev's work is assessed as a significant contribution to the understanding of the historical memory of the 1916 national liberation movement and to the recognition of its role in shaping the national consciousness of the Kazakh people.

Keywords: history, people, national liberation uprising, homeland, heroism, and concept

Кіріспе.

Өткенге көз жүгіртсек, жер бетінде адамзат өзін танығаннан бастап бүгінге дейін орын алған бүкіл тарихи қақтығыстардың негізінде бір қоғамның немесе мемлекеттің екіншісін жаулап алуына, бодандықта ұстауына халықтың қарсы тұруынан туындаған үздіксіз күрестің жатқанын көреміз. Тарих ғылымында ол «ұлт-азаттық» күрес» атауымен белгілі. Әлемді дүр сілкіндірген ұлт-азаттық көтерілістердің ішінде 1916 жылы орыс патша үкіметіне қарсы шыққан Орта Азия аумағындағы барша халықтардың қозғалысы ерекше орын алады. Бұл орайда айта кетер жайт – қазіргі кезеңде бұл қозғалысты ұлт-азаттық сипатынан ажыратып, жай ғана этносаралық қақтығыс ретінде көрсетіп, осы пікірді ғылыми тұрғыда бекітіп алуға деген талпыныстар да кездеседі [1]. Алайда, бұл бірді-екілі ғана сыңаржақ пікірлер екені даусыз. Ал сол оқиғаларды орын алған кезінен, яғни XX ғасырдың басынан, күні бүгінге дейін зерттеп жүрген тарихшылардың басым көпшілігінің тұжырымы бойынша, өзін-өзі билеу құқығының аяққа тапталғанына ашынған бүкіл

елдің өмірін ойрандатқан қас жауына «өре түрегеліп» қарсы тұруын тек «ұлт-азаттық көтеріліс» деп сипаттауға болады.

Ұсынылып отырған мақалада осы пікірді ұстанған бірден-бір тұлға –Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, қоғам қайраткері Сейдәлім Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» атты көлемді әрі аса құнды еңбегі қарастырылады. Ресми түрде ғалым ретінде танылмағанымен, С. Тәнекеев ҚР Мемлекеттік мұрағатынан алынған деректер мен тарихи оқиғаның шынайы куәларынан естіп-білген мәліметтер негізінде 1916 жылғы Жетісу өңіріндегі Албан руы өкілдерінің ұлт-азаттық күресін тарихи тұрғыдан зерттеп талдаған [2].

Бүгінгі таңда жалпы ғылым антропоцентристік сипатқа ие болуда. Бұл – адамның, адамзат қоғамының өмірдегі өз орны мен рөлінің маңыздылығын түсінуінен, орын алып жатқан оқиғалар үшін өз жауапкершілігін мойындауынан туындаған зерттеу бағыты. Мақаламызда зерделеніп отырған еңбекте қазақ халқы өкілдерінің 1916 жылғы орыс патша үкіметіне қарсы ұлт-азаттық қозғалысы кезеңіндегі біртұтастық пен мызғымас бірлік қағидатын ұстанып, ортақ мақсатқа қол жеткізу үшін бірлескен әрекеттерді іске асыруы тарихи тұрғыдан терең талданып қана қоймай, өз Отаны үшін аянбай күресіп, орасан зор ерлік танытқаны баяндалады. Аталған тарихи туындының мазмұнын зерттей келе, біз қазақ халқының өзін-өзі танып-пайымдауында «Отан» және «ерлік» концептілерінің мән-мағынасына ерекше көңіл бөлетініне назар аударып, тарихи көзқарасты лингвистикалық талдаумен үйлестіріп, пәнаралық тұрғыда зерделеуді ұйғардық.

Өзектілігі. Қазіргі заманғы жаһандану жағдайында әрбір халық өзінің ұлттық құндылық-тарын дәріптеуге бет бұрды десек, жаңсақ айтпаймыз. Сонымен қатар бүкіл адамзатқа ортақ, яғни жалпыадамзаттық құндылықтар бар. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – еркіндік, бостандық, өзін-өзі билеп, басқару. Бұл бүкіл адамзат пен қоғамға тән талпыныс. Сондықтан тарих тағылымына тереңдеуде әрбір ұлттың өміріндегі осы талпыныстан туындаған ірі оқиғалардың мәні мен маңызын зерделеу келешек даму үшін аса қажет. Сондай-ақ, әрбір ұлтты өзге ұлттар мен ұлыстардан ерекшелейтін сипаттардың қатарында оны ерекшелендіретін әдет-ғұрыптары, таным-түсініктері мен ана тілі бар екені мәлім. Антропоцентристік парадигмада кез келген ұлттық тіл адамның өмір сүру ортасындағы алатын орны, рөлі, қызметі және өмірде болып жатқан оқиғаларды пайымдауы тұрғысынан қарастырылады. Сол себепті, бұл зерттеуді антропоцентристік бағытта әрі пәнаралық тұрғыда тарих пен тіл білімі ғылымдарының аясында жүргізудің маңызы зор.

Материалдар мен әдіснама.

Материалдар.

Зерттеу жұмысының материалдары ресми құжаттарға, яғни мұрағат деректеріне негізделген тарихи зерттеулерді, соның ішінде С. Н. Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» еңбегін және бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған өзге де мәліметтерді қамтиды. Мақалада бірқатар авторлардың диссертациялық жұмыстары, монографиялары мен ғылыми мақалалары пайдаланылып, оларға сілтеме жасалды.

Әдіснама.

Мақалада тарих және лингвистика салаларына қатысты пәнаралық зерттеу тәсілі қолданылды. Тарихи тұрғыда бүкіл Орта Азиядағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс мәселесін зерттеу тарихнамасына қысқаша шолу жасалды. Сонымен қатар ғылыми зерттеулердің ең басты ұстанымы – тарихи принцип және жүйелілік қағидалары сақталды. Атап айтқанда, мәліметтерді тарихи, тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық, когнитивтік-концептуалдық талдау әдістері қолданылды.

Бақылау және талқылау.

Жалпы, адамзат тарихында әлемге танылған бірқатар ұлт-азаттық көтерілістер болғаны белгілі. Олардың қатарына Үндістанның ұлт-азаттық қозғалысын, Ирландияның Ұлыбританияға бодандықтан босау мақсатындағы күресін, XX ғасырдағы Францияның отарындағы Алжир және т.б. елдердің күресін жатқызуға болады. Осы көтерілістердің ішінде 1916 жылы Орта Азия және Қазақстанда болған ұлт-азаттық көтерілісті тарихшы ғалымдар бірауыздан ауқымды аумақта

орын алып, әлемді дүр сілкіндерген бірден-бір көтеріліс деп атайды. Дәл осы көтеріліс туралы жазылған еңбектер де аз емес.

Шетелдік ғылымда 1916 жылы Қазақстан мен Орта Азия аумағында тұрған халықтардың ереуілдерін орыс патша үкіметінің отаршылық саясатына қарсы шыққан ұлт-азаттық көтеріліс деп сипаттаған бірден-бір адам – америкалық ғалым Эдвард Деннис Сокол. Оның 1954 жылы жарыққа шыққан «Ресейдің Орталық Азиясындағы 1916 жылғы көтеріліс» [3] кітабы көптеген жылдар бойы еленбей келіп, тек 2016 жылы ғана қайта жарияланып, әлемге әйгілі болды. Сондай-ақ, бұл мәселені жалпы отаршылық саясатты зерттеуші Александр Моррисон да өз еңбектерінде қарастырады [4; 5].

Осы мәселемен тығыз айналысып жүрген А. Ганин өз мақаласында [1] Жетісу өңіріндегі отаршыл саясатқа қарсы көтеріліс ұлт-азаттық сипаттан ада, тек этносаралық қақтығыстан туындаған деген тұжырым жасап, қазақтардың орыс ұлт өкілдерін қырып-жойғаны туралы дәлелдер келтіреді. Бұл орайда, аталған автордың қарастырып отырған оқиғалардың себеп-салдарлық байланысын шатастыруы орын алып отырғаны сөзсіз. Себебі ол келтірілген дәлелдер қазақ халқының орыс патшасының және оның қолшоқпарларының бірізділікпен жүргізген саяси іс-әрекеттеріне қарсылықтан туындағаны, яғни сол саясаттың салдары болғаны анық. Екі тараптың қақтығысы орын алған жерде екі тарап өкілдері жағынан да қатыгездіктер көрсетілетіні – заңды құбылыс. Бұл – кел кезген соғыстың заңы. Бірақ, қазақ халқы өз болмысында қатыгездік емес, барынша, мейірімділік пен қонақжайлылық танытқан ел екенін тарихтың өзі дәлелдеп берді.

Ал тарихи деректердегі дәлел ретінде А. Шестаковтың «Джизакское восстание 1916 г.» атты мақаласындағы: «Соғыс шебіндегі әскердің тылдағы бөлімшелеріне адам жинауға қарсылық білдіруден басталған 1916 жылғы қозғалыс бірқатар аудандарда бірнеше айға созылған қарулы көтеріліске айналып, оны тоқтату үшін майдандағы әскери бөлімшелерді тартуға тура келді. Ортаазиялық отар аймақтарды билеген бүкіл уақыт ішінде бұрынғы Ресей империясы ондай ауқымды көтерілісті бастан кешпеген еді. Ол XX ғасырдың күні бүгінге дейін біздің тарихи әдебиеттерде жеткілікті дәрежеде зерделенбей келген алғашқы ірі орталық көтеріліс болған» [6] деген сөздерін келтіруге болады.

Қазақ халқының ауыр тағдыр тәлкегіне түсуі салдарынан ой бостандығы, сөз бостандығы, ұлттардың өзін-өзі басқарып-билеуі контекстінде бұл туралы осы аумақтағы халық өкілдері болып табылатын тарихшы ғалымдар көбірек ой толғайды. Ол заңды құбылыс.

Мысалы, қырғыз тарихшысы, ғалым М. Ниязов «1916 жылғы көтеріліс: түпкілікті себептері және қырғыз халқы үшін тарихи мағынасы» атты мақаласында бұл көтерілістің басқа емес, тек қана ұлт-азаттық сипатты иеленгенін баса айтып, бастапқыда «халық көтерілістері бей-берекет, аяқ асты туындаған, бүлік сипатына ие болған қозғалыстар болды, белгілі бір жерді мекендеген халықтың ашынуы мен ыза-кегінен туындаған бұл көтерілістер ұзақ уақытқа созылмайтын. Олар белгілі бір кәсіпорын иелерінің немесе белгілі бір аймақтағы жергілікті әкімшіліктің нақты іс-әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне жауап ретінде туындайтын көтерілістер болған. Дикандар нақты бір байларға қарсы, жергілікті болыс, ояз әкімшілігінің әрекеттеріне қарсы бүлік шығаратын. Түркістан облыстары бойынша жыл сайынғы статистикалық шолуларда жергілікті қанаушылар мен отаршыл тәртіп өкілдеріне қарсы көтерілістер санының жылдан жылға артып отырғаны көрініс тапқан» [7], деп атап көрсетеді.

Алаш арыстарының өткен ғасыр басындағы зерттеулерін есептемегенде, одан бергі уақытта қазақ тарихнамасында бұл тақырыпты М. Қозыбаев [8], К. Нұрпейісов [9] бастаған тарихшылар тобы, сонымен қатар Ж. И. Ибрагимов [10], Е.Ө. Пірімбетова [11], М. Бекмағамбетов [12; 13] және т.б. ғалымдар [14] қарастырған. Бұл орайда, Т. Ж. Макалаков, С. С. Касимова, К. С. Тлеуғабыловалардың 2016 жылғы жарияланымында [14] қазақ зиялыларының еңбектеріндегі Қазақстандағы жалпы ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихнамасын талдап көрсеткенін атап өту қажет. С. Н. Тәнекеевтің «1916 жыл. Қарқара-Албан көтерілісі» кітабын осы еңбектердің қатарына қосып қарастыру қажет деп санаймыз, себебі автордың өзі Қазақстан Республикасының мемлекеттік мұрағатынан, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағатынан алынған деректерге және

осы тарихи оқиғаның куәгерлерінің естеліктеріне сүйеніп, толық тарихи талдау жасауға талпыныс танытқанын атап өтуге болады.

Бұл орайда жазушы жайында ақпарат бере кеткен жөн деп санаймыз.

Ұлы Отан соғысының ардагері, Кеңес Одағы тұсында Д.А.Қонаевпен үзеңгілес Ел Ағасы болған С.Н. Тәнекеев есімі Алматы және Қызылорда өңірлерінде бірінші, екінші хатшы қызметтерін атқарған аса танымал биік тұлға ретінде ел есінде қалған. С. Тәнекеев 17 жасында соғысқа аттанып, Германияға дейін барып, сол жерде тағы бір жыл әскери қызметін атқарып, 1946 жылы оралған соң Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне түседі. Ойы зерек, сөзі өткір жігіт ел өміріне белсене араласып, оқуын тәмамдап үлгермей, өзінің туып-өскен Ұйғыр ауданында басшылық қызметке тағайындалады да, кейіннен ауыл шаруашылығы саласында жұмыс істегендіктен – Қазақ ауылшаруашылық институтында, Коммунистік партия мүшесі болғандықтан – Жоғары партия мектебінде оқып, терең білім алады. Осылайша, қоғамдық қызметтерді белсенді жүргізуде терең білімін молынан пайдаланып қана қоймай, өзі оқыған және жұмыс істеген салаларға қатысты еңбектер, бергін келе көркем шығармалар да жазып қалдырғанын айтқан жөн.

Сол еңбектердің бірі – 1997 жылы алғаш рет «Ереуілтөбе әсерлері» деген атаумен жарық көріп, кейіннен өңделіп, толықтырылып шығарылған «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» атты ғылыми-публицистикалық жанрда жазылған кітабы.

Ресейдің кейбір тарихшыларының 1916 жылғы Орта Азия аймағындағы жаппай көтерілістерді жай ғана қанауға қарсы тұру деп сипаттауын теріске шығарып, С. Тәнекеев: «Өз елін өзі тонаған имансыз авторитарлық билік жүргізуші ханға, патшаға, шахқа, императорға қарсы шыққан көтеріліс те бар. Бірақ бұндай көтерілістен ұлт-азаттық күресінің сапа жағынан да, сан жағынан да зор ерекшелігі болады. Халықтың жерін басып кірген отарлаушы ата жауына қарсы көтеріліс – ерен құбылыс, иманды күрес», себебі «бүкіл халықтың келешегін аяқ асты етіп, ұлттың намысына тию, бұл – әділетсіздіктің ең зоры, сорақысы. Сол себепті де, ұлт-азаттық көтерілісті адамзат тарихындағы ең әділетті қимыл десек дұрыс болар еді», – деп баса айтады.

Осы орайда, тарихшы ғалымның бұл туындысында өзінің жазушылық дарынын айқын көрсеткенін атап өтпеуге болмайды. Сол себепті қалың жұртшылық бұл шығарманы тек қана деректі тарихи кітап ретінде ғана емес, публицистикалық ой-толғам ретінде де жылы қабылдап, қызыға оқығаны белгілі.

Автор ұзақ жылдар бойы жүзеге асырған зерттеуінде қазіргі Жетісу өңіріндегі Қарқара аймағында «қасіреті мол қасиетті» 1916 жылы орын алған қанды оқиғалардың бірі – қазақтардың Ресей патша үкіметіне қарсы көтерілісін шынайы сипаттап, оған терең тарихи талдау жасап, бірнеше құнды тұжырымдар айтады.

Атап айтқанда, автор бұл тарихи оқиғаға қатысты кеңестік идеологияның берген сипаттама-сын теріс бағалап: «Советтік идеология ұот-азаттық көтерілісті тап күресінің бір көрінісі ғана деген теорияға жүгіндіріп, тарихи сол тұжырымға бас иідіріп келгені белгілі. Ұлт-азаттық көтеріліс – шаруалар көтерілісінің бір түрі деген қағидаға бағынған тарих сол сара жолдан шыға алмай келді. <...> 1979 жылы жарық көрген «Қазақ ССР тарихында» бұл көтерілісті ұлт-азаттық көтеріліс етіп көрсетуге тырысқан сынвй аңғарылады. Бірақ негізгі баға берген жерінде: «Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс, жалпы алғанда, «феодализмге қарсы бағытта болды» деп түйіндейді.

Осындай қыспақ жағдайында жарық көрген «Қазақ совет энциклопедиясында» да 1916 жылғы көтеріліс жеңіл-желпі сөз болып қала бергені де өкінішті.

Мұндай тұжырымның терең жатқан тағы бір сыры бар. Ол – аз ұлттардың ерлігін дәріптеу ұлттық сезімді күшейтуі мүмкін деген көзқарастан туған шешім еді. <...> Осы «теорияның» түп-тамырында отаршылардың аз ұлттарға жасаған басқыншылық пен опасыздығын ақтауға бағышталған империялық саясаттың шұбалаңқы ізі мен пиғылы жатыр» деген әділ қорытынды жасайды.

Сонымен қатар 1916 жылғы тарихи оқиғаға баға бергенде: «...патша үкіметінің билеп-төстеушілері алғаш қазақтың көтерілісін басқарып отырған орталық (штаб) бар деген қорытындыға келді де, сол орталықты іздей бастады. Өтірік, өсектен беттері шімірікпейтін дәстүрі бар үкімет қазақтарды ереуілге Осман империясы итермелеп отыр деген де сөз таратқан еді», – дей келе, – «1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске байланысты архивтерде жатқан том-том құжаттарға көз тіксеңіз, кейбір ерен ерекшелік ойды торлап көңілді толқытып тұрады. Бұл көтерілістің басты ерекшелігі – ар-ұжданы аяқ асты боп, езілуден төзімі әбден түгеген халықтың пісуі жеткен бүкілұлттық көтерілісі болғандығы еді. Дегенмен, ашынған ел көтеріле қалса не істейміз, қандай қару-жарақ, қанша киім-кешек, азық-түлік керек деген сияқты сұрақтарға жауап беретін, көтерілісті жан-жақты ұйымдастырып, басқаратын орталық болмады. Сол себепті 1916 жылғы ұлт-азаттық халық көтерілісі негізінен стихиялық ереуілге айналды. Ең алдымен, елдің қолына оқ шығаратын қару тимеудің нақты шарасы жүзеге асырылды. Тіпті, көрінген орыстың қолында жүретін қыры жоқ, алыс кетсе жүз метр жерге тиетін «пілтелі» мылтық қазаққа сатылмаушы еді. Пілтелі мылтық ұстаған бірен-саран аңшы қазақ болса, қаруын тығып ұстауға мәжбүр болды. Ол ол ма, отаршылардың қазақ баласын сауатсыз, мәдениетсіз тобырға айналдырудың нақты шаралары үстем болды. Елді ру-руға бөле түсетін сайлау жүргізіп, басын қоспай, қараңғы түнекте ұстау саясаты тынбай жүзеге асырылған. Бүкіл ұлттық орталық тұрмақ, жеке өңірлерде ереуілге шыға қалғанда не істеу керек екенін ойластыратын орталық құру мәселесін көтеретін адамның шықпағаны – отарлау саясатының қол жеткізген табысы еді. Осындай қолайсыз жағдайға қарамай, қазақтардың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі бір ақылды орталық басқарып тұрғандай, қазақтың атының тұяғы тиіп тұрған жердің бәрін қамтығаны белгілі.

<...> Атыраудан сонау үш мың шақырым жерде жатқан Алтай өңіріне, Қорған жазығы мен Тобыл аймағынан Ыстықкөлге, Каспий теңізінің жағалауынан Зайсанға, Астрахан аймағынан Баянауылға шейінгі кең-байтақ жерді мекендеген ел бір күнде дерлік дүр ете түсті. Бұл бұрын-соңды көз көріп, құлақ естімеген ерекше қимыл болған еді. Патша үкіметі Қазақтың баласы тақ осылай ерлік пен елдік танытады деп күтпеген еді. Қазіргі және кейінгі ұрпақтың бұрын-соңды тарихта кездеспеген үлкен алқапты қамтығанын, досын да, дұшпанын да таңғалдырғанын ата-бабаларының 1916 жылы ерлігін де, бірлігін де әлем алдында мақтан етуіне толық құқығы бар. Бұл ереуілдің негізгі ерекшелігі, міне, осында. Қазақ халқының «елмін» деген сезімінің жоғалмағанын, елдің ерліктен ажырамаған ерен қасиетін танытқандығы еді. 1916 жыл – қазақта бүкіл халықтың қамын ойлай білетін ұлы мен қызы бар екендігіне алыстың да, жақынның да, достың да, жаудың да көзін жеткізді».

Түрлі баспасөз беттерінде жарық көрген және мұрағат деректерінде келтірілген мәліметтерді саралай келе, бүкіл әлемде орын алған ұлт-азаттық көтерілістердің ішінде Қазақстан жеріндей ауқымды аумақта бір мезгілде өрбігені болған емес, яғни бір мезгілде, он күн ішінде үш мың шақырым аумақта бір мезетте дерлік халықтың дүр сілкінгені таңқаларлық жағдай болды, «ондай ерекшелікті тарих бұдан бұрын білмеуші еді!» деп тұжырымдайды. Қайраткер ғалым: «Жетісу облысында тарихқа «Қарқара-Албан» көтерілісі деген айдармен енген ереуіл күзгі құраққа тиген оттай, 1916 жылы шілденің 11-і күні лап ете түсті», – деп бастап, осы тарихи оқиғаны хронологиялық ретімен талдап-саралай келе, еліміздің шекарасынан тыс өңірлерде тұрған қазақтардың шілденің 25-і мен тамыздың 15-і арасындағы мезгілде ереуілге шыққаны жайлы Қазақстан басылымдарында сирек кездесетін деректерге баса назар аударады.

Бұл орайда С. Тәнекеевтің мұрағатта сақталған деректерді толық саралап шыққанының дәлелдерін келтірсек: «1916 жылы желтоқсан айында мемлекеттік Думаның бір топ депутаттары Түркістан және Дала генерал-губернаторлықтарында қалыптасқан жағдай жайлы үкіметке түсірген ресми мәлімдемесінде: «Шілденің 5-і күні Самарқанд облысының Ходжент қаласында дүр сілкінді, ал көтеріліс өрті қимылы 8-і күні Ферғана облысының Қоқан уезіне тарады; 9-ы күні тәртіп бұзушылық Андижан және Наманган уездерінде, 11-і күні Ташкент айналасында, 13-і күні Жизақта орын алды», – дей келе, – «Бүкіл Түркістан мен Дала өлкесі дүр сілкінді, осы көтеріліс басылған шаруашылық және саяси шығындар есептеуге келмей қалды», – деп атап өтеді. Ендігі

бір дәлелі: «...патша үкіметі қазақтың жастарын соғыстың қара жұмысына барымталау (реквизиция) туралы шешім қабылдаудан бұрын, осы істің арты қалай болады деген мәселеге жеткілікті мән беріп, алдын ала даярлық көрген еді. Үкімет алда-жалда кездесіп қалуы ықтимал деген қарсылықтарға жол бермеудің нақты шараларын жүзеге асырып жатты. «Реквизицияға» байланысты мәселелерді 1915 жылдың соңында, 1916 жылдың басында бірнеше рет талқыдан өткізгені ресми құжаттардан айқын көрінеді. Бірақ, қатаң құпия шараларға қарамастан, жергілікті «бұратаналар» 1916 жылдың басында-ақ осы шешімнен хабардар бола бастаған еді. Сонымен, Ішкі істер министрлігі және барлық өлке және облыс губернаторлары, егер қазақтар қара жұмысқа бала бермейміз деп қарсылық көрсете қалса, не шара көру керек деген мәселеге ерекше көңіл аударды. Негізгі шара, әрине, қарулы күш еді. Қазақтың жастарын барымталау мәселесімен тікелей шұғылданып отырған Ішкі істер министрлігі 1916 жылы маусымның 5-і күні, яғни, патшаның үкімі шығардан 20 күн бұрын, Түркістан өлкесінің генерал-губернаторының атына соңғы рет өкімхат (циркуляр) сұрақ түсірген екен. Онда: «... Можно ли считать, по состоянию полицейской и военной силы, подавление могущих возникнуть... беспорядков или волнений, обеспеченным», – деп жазды (Қаз. ОМА. 44-қор, 46-іс). Жетісу облысының Жаркент уезінің начальнигі подполковник Ступин губернатор Фольбаумға тамыз айының басында: «... Настроение туземного населения тревожное. Убежден, рабочих придется брать военной силой», – деп хабарлады, – дей келе, – Демек, ресми үкімет орындары елдің наразылығы туралы хабардар еді. Бірақ, олар қазақтың ұйымшылдығы мен ерлігінің мұнша күшті боларын білмеді. Сол себепті, алдын ала даярланған қарулы күш аздық етті де, үкімет көп жерде биліктен ажырап қалды. Бұның соңы бірнеше айға созылған қақтығысқа әкеп соқты. Қару-жарағының жоқтығына қарамай, қазақтар ерен ерлік таныта білді. Қылышынан қан тамған, пулеметінен оқ бұршақша жауған, зеңбірегі жер сілкіндірген үкімет қалайша қарапайым, қарусыз халыққа ие бола алмай қалды? Бұл не деген оқиға еді!? Бұл сұрақ сол кездегі үкіметтің адамдарын ғана таңғалдырмаса керек! <...> Осындай жағдайда патша үкіметі көтерілісті тез басып, оның етек жайып кетпеуінің қосымша жоспар жасап, тығыз жүзеге асыру шарасы қолға алынды», – деп, нақты мұрағат деректерін келтіріп, тарихи оқиғаны хронологиялық ретпен байыптап сипаттайды.

Тарих ғылымдарының докторы, академик Манаш Қабашұлы Козыбаев 1916 жылғы көтерілісіне арналған еңбегінде: «Сонау XVI ғасырдың аяғынан 1916 жылға шейін үш жүзге жуық ұлт-азаттық көтерілістері өрбіді», – деп атап көрсеткені белгілі. С.Н. Тәнекеев ол көтерілістер негізінен белгілі бір аймақтарды ғана қамтығанын атап көрсете отырып, 1916 жылғы қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі аса жоғары ұйымшылдықпен іске асырылғанына ерекше мән беріп: «Бұл жай Петербургте үлкен үрей туғызды. Қазақ деген атынан айырылып, «бұратана», «киргиз» атанған, үкіметке миллиондаған мал, ондаған миллион теңге ақша түсіріп тұрған елдің бір күнде дерлік асау аттай «мөңкіп» шыға келгені үкімет адамдарына өте ауыр тиді», – деген тұжырымға келеді.

Сонымен қатар бұл жерде С. Тәнекеев өзін кәсіби тарихшы ғалым ретінде көрсетіп, дүние жүзі тарихындағы оқиғаларды байыппен сараптап, терең талдау жасап, өзі зерттеп отырған көтерілістің тек Қазақ елі мен халқына ғана емес, сол кезеңдегі Ресейдің сыртқы саясатына да айтарлықтай әсер еткенін былайша сипаттайды: «...патша үкіметі екі арада қырғын соғыс жүргізіп жатқан Осман империясының Ресейдегі мұсылман үмбеттеріне ықпалынан қатты іш жиятын-ды. Бірінші дүниежүзілік соғыста Ресеймен одақтас болған Англияның үкіметі де Орта Азия мен Қазақстанға байланысты оқшау саясат жүргізіп, Ресейдің көңілінен шыға қоймайтын еді. Осындай шиеленісіп тұрған халықаралық кезеңде Қытай мен Ресей шекарасының бойында тұрған қазақтар мен қырғыздардың көтерілуі өте қолайсыз іс болды». Бұл жерде айта кетер жайт – тарихшы ғалым: «Қарқара-Албан көтерілісінің басты ерекшелігінің бірі – ол алғашқы күннен бастап «төскейде малы, төсекте басы қосылған», тағдыры бір, бауырлас қырғыз халқымен бірге қимылдаған интернационалдық сипатқа ие халық қозғалысы еді», – деп атап көрсетеді.

Өз еңбегінің қорытындысында ғалым 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы сан алуан материалдар Ташкент, Омск, Орынбор т.б. қалалардың мұрағат қорларында сақтаулы тұрғанын

атап өтіп: «Сол деректер біріктіріліп, оларға түсіндірме берілсе, сол материалдар біртұтас кітап болып жарияланса, көтерілістің барысын халыққа кеңінен жеткізуге, болған қантөгістерді терең зерттей түсуге зор арқау болар еді», – деп нық сеніммен айтады.

Жоғарыда келтірілген талдаудан байқағанымыздай, қазақтың біртуар азаматы, қаламгер тарихшы С.Н. Тәнекеев «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» атты еңбегінде ҚР мемлекеттік мұрағатынан алынған деректер мен баспасөз материалдары сияқты ресми құжаттар негізінде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті еліміздің тарихында ерекше орын алған оқиға ретінде ғылыми тұрғыдан кеңінен саралап, терең талдау жүргізіп зерттеген.

«Отаны үшін жанын пидә еткен ерлердің рухына арнаймын...» деген сөздермен бастаған кітабында С. Тәнекеев шағын ғана аймақтағы қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысын суреттеуде халықтың даналығы мен қаһармандық үлгі-өнегесін бойына жинақтаған Ұзақ, Жәмеңке бастаған бірқатар біртуар батырлардың тұлғалық сипаттамаларын бере отырып, «қандай да болмасын халықтың көтерілісі артында қалған ұрпақтарына ұран болатын ерліктің сипаты екені де шындық», дей келе, олардың өз елі мен жерін «Отан» деп ұлықтап, қорғау мақсатында өз заманында ықпалы күшті болып тұрған орыс патшасы үкіметіне қаһармандықпен қарсы тұрғанын, жанқиярлықпен күрескені батырлық, ерлік деп ерекше сипаттайды. Сондықтан біз осы шығарма тілінде «Отан» және «ерлік» концептілерінің қалай көрініс тапқанын зерттеп, талдауды жөн көрдік.

Осы орайда бүгінде тіл білімі ғылымы да өркендеп, структуралистік бағыттан қолданбалы бағытқа бет бұрғанын ескерсек, XX ғасырдың орта шенінен бастап филология ғылымында лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика, когнитивті лингвистика сынды салалар қалыптасып, дами бастады. Әсіресе, ғалымдар когнитивті лингвистиканың бір саласы – концептологияға да баса назар аударды. Сондықтан «концепт» ұғымының анықтамасын беріп, оның зерттелу тарихына қысқаша тоқталғанды жөн көрдік.

Жалпы «концепт» ұғымы белгілі бір адамның немесе (белгілі бір ұлт, өмір сүру ортасы, жас мөлшері немесе кәсібі аясында біріккен) адамзат қоғамының сана-сезімінде белгілі бір құбылыстар туралы қалыптасқан түсінікті білдіреді. Ол адамдардың сана-сезіміндегі белгілі бір бейнелерді, олар қабылдаған ақпаратты, жинақталған тәжірибені қамтиды. Концепт санада көрініс, сұлба, ұғым, прототип, тіпті фрейм түрінде көрініс табуы мүмкін. Қоғамда жиі қайталанатын құбылыстардың немесе қоршаған ортада тұрақты кездесетін заттардың бейнесі, прототипі, сұлбасы адамның жадында толықтай әрі тұрақты түрде орнайды, яғни есінде қалады. Міне, осылайша адам санасында біртұтас концептуалды жүйе орнығады. Ол адамның эмоцияларын, түсініктерін және ой-санасындағы бейнелерді қамтып, тіл, яғни сөз, сөйлеу арқылы көрініс табады.

Лингвистика ғылымында «концепт» ұғымын зерттеу В. фон Гумбольдтің «салыстырмалы антропологиядан салыстырмалы лингвистикаға көшу керек» деген түсінігінен бастау алғаны мәлім. Ғалымның өз сөзімен айтқанда, тіл халықтың рухы, демек, кез келген халықтың ұлттық сана-сезімі оның тілінде қордаланған және тілі арқылы көрініс табады. Яғни адамның дүниетанымы тіл арқылы көрініс тауып, әлемнің тілдік бейнесін құрайды. Материалдық және рухани мәдениет тілге әсер етеді, яғни кез-келген мәдениетте ұлттық нышандардың көрініс табуы тіл жүйесінен айқын аңғарылады, демек, тіл – адам мен қоршаған ортаны жалғастырушы дәнекер, себебі халықтың рухы мен мәдениетінің белгісі тіл арқылы белгілі болады, деп атап көрсеткен [1]. Осылайша лингвистикада менталды бірліктерді, яғни конц ептілерді терең зерттеу бастау алды. Орыс тіл білімінде «концепт» терминін алғаш рет ғылыми айналымға енгізген – XX ғасырдың философ-ғалымы С.А.Аскольдов (Алексеев) болды [2].

Әсіресе XX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап «концепт» ұғымын, оның мән-мағынасын әлемдік деңгейдегі ғалымдар жіті зерттеу үстінде. Мысалы, алыс шет елдік зерттеушілерден Н.Хомский, А. Вежбицкая, Дж. Лакофф, Г.Филлморларды, орыс лингвистикасынан Н. Д. Арутюнова, Ю. Д. Апресян, В. Н. Телия, Ю. Н. Караулов, А. П. Бабушкин, Н. Н. Болдырев, И. А. Стернин, З. Д. Попова, Е. С. Кубрякова және т.б. ғалымдарды атап өтуге болады. Ал қазақ тіл білімі саласын алар болсақ, әрісі А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, М. М. Копыленко, берісі Э. Д. Сүлейменова, Ш. Қ. Жарқынбекова, Ж. А. Манкеева,

Ж. Б. Саткенова, А. Ислам, Қ. Ә. Жаманбаева т.с.с. көптеген ғалымдар концепт ұғымына өз анықтамаларын беріп, түрлі концептілерді қарастырған.

Жалпы, «концепт» ұғымы философиялық категория ретінде қарастырылады. Бұл орайда орыс ғалымы Ю.В. Суржанскаяның пікірін өте орынды деп санаймыз. Зерттеуші: ортағасырлық философтардың концептіні алуан түрлі мәндерді қамтитын феномен деп түсінуі концепт идеясының қазіргі түсінігіне өте жақын, дей келе, концепт дегеніміз – жай ғана айтылған немесе жазылған сөз емес, ол белгілі бір сөздердің біздің түсінігіміздегі мәндері, сол сөздермен байланысты есімізде сақталып қалған жағдаяттар, әсерлер, сол сөзден келіп шығатын немесе сол сөзбен білдірілетін құндылықтар болып табылады, деген тұжырым жасайды [3].

«Концепт» ұғымын толығырақ былайша түсіндіруге болады: «Концепт – әлемнің шындық немесе қияли негізін көрсетуші ұжымдық сананың қозғалысын айқындайтын бірлік. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өңдейді, қорытады, елеп-екшейді, баға береді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде дүниенің тілдік бейнесі жасалады» [4].

Бұл жерде концепт пен ұғым – бір нәрсе емес, олардың әрқайсысының өзіндік айырмашылықтары бар екендігіне назар аудару қажет: ұғымда белгілі бір заттың не құбылыстың мәнді, маңызды белгілері қамтылады, ал концепт оның мәнді емес қасиеттерін де қамтиды. Осыдан келіп, концепт құрылымының шеңбері ұғым құрылымына қарағанда кең екенін пайымдаймыз. Нақтырақ айтқанда, концептіде адамның дүниетанымы, яғни қоршаған әлемнен алған танымы, әсері, одан туындаған эмоциялары, ойы және оған берген жағымды немесе жағымсыз бағасы көрініс табады.

Мәселен, Ж. Б. Саткенова «Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі» атты еңбегінде белгілі бір шығармаға толықтай талдау жасап, 24 сөзді концепт ретінде алған (арман, қиял, талант шабыт, тәртіптілік, тәртіпсіздік, қулық, өмір, тағдыр, дүние, тоқшылық, той,соғыс, аштық, қуаныш, өкініш, сезім, қызғаныш, ұят, қорқыныш, үрейлену, қобалжу, сезіктену, ашулану) [5]. Ш.Қ. Жарқынбекова әр түрлі мәдениеттерге жататын концептосфераларға салыстырмалы талдау нәтижесінде адамның сана-сезімінде оның өз ұлтына тән ерекшеліктер міндетті түрде көрініс табатынын баса айтып, оны соңғы кездері көптеп шығып жатқан «батыстық» және «шығыстық» өмір, кеңістік және уақыт концептілері, сондай-ақ орыстың, қазақтың, кез келген басқа ұлттың төл мәдениетіне ғана жататын ұғым-түсініктердің тілде көрініс табуы туралы зерттеулер осыған дәлел, деп көрсетеді. Атап айтқанда, ғалымның өзі түр-түстердің бейнелік мағынаны иеленетін әлемді пайымдау құралдарының бірі әрі семиотикалық феномен болып табылатын және белгілі бір байланыстармен сипатталатын деңгейаралық семантикалық категория ретінде тілде көрініс табуына тоқталып, қазақ және орыс лингвистикасында түс атауларында көптеген айырмашылықтар бар екенін айқын дәлелдеді [6].

Бұл жерде когнитологияда әр тілдердегі түрлі концептілерді салыстыра зерттеу және белгілі бір тілдегі белгілі бір концептілерді зерттеу орын алатынын көріп отырмыз. Демек, әрбір халықтың, адамдар тобының, қала берді әрбір адамның философиялық ой-толғамдарына, тарихына, психологиясына, менталитетіне қарай өзіндік концептосферасы қалыптасады. Осыдан келіп, лингвистикада тұтастай ұлттың не белгілі бір тарихи дәуірде өмір сүрген немесе қандай да бір жазушы суреттеген белгілі бір адамдар тобының, сондай-ақ жекелеген кейіпкерлердің ой-санасындағы концептілерді зерттеу бағыты дамуда.

Біздің жұмысымыздың зерттеу нысаны – белгілі қаламгер Сейдәлім Нысанбайұлы Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» атты тарихи зерттеуіндегі [7] «Отан» және «ерлік» концептілері.

Осы орайда көптеген лингвист-ғалымдар «концепт» ұғымының бірнеше құрамдас бөліктен тұратынын атап көрсететінін айта кету керек. Нақты алғанда, зерттеушілердің пікірінше, концепт үш компоненттен тұрады, олар: бейнелік компонент (ол адамның ой-өрісіндегі көптеген бейнелі

түсініктер арқылы көрініс табады), ұғымдық компонент (ол ойлау нәтижесінде құбылысты нақты бір белгілері арқылы ажыратады) және аксиологиялық компонент (ол адамның санасында әлемнің құндылығы туралы қалыптасқан ұғым-түсініктерді қамтиды) [8].

Бұл орайда алдымен «Отан» сөзінің түсіндірме сөздікте келтірілген мағыналарына тоқталсақ, қазақ тілінің 15-томдық түсіндірме сөздігінде бұл сөздің бір тура мағынасы және екі ауыспалы мағынасы келтірілген:

1. Адамның туып-өскен жері, атамекені, өзі азаматы болып табылатын елі.

2. ауыс. Үй іші, отбасы, үйелмен.

3. ауыс. Жаңалықтар ашылған, өнертабыстар дүниеге келген жер [9].

Бұл жерде «Отан» сөзінің бірінші мағынасы, яғни, жалпы, негізгі, тура, еркін мағынасы денотат – тікелей ұғымның өзі, ал ауыспалы мағыналары коннотат – ұғымның туынды, қосымша, астарлы мағынасы болып табылатынын айта кету керек. Сонымен қатар концепт сөздің сөздікте берілген мағынасынан едәуір ауқымды болып келетінін де естен шығаруға болмайды. Ал концептінің құрылымына келсек, көптеген лингвистердің зерттеулерінде ол ядродан және перифериядан тұрады деп көрсетілген: ядроға концептінің барынша нақты мағынасы тұрса, оның когнитивтік қабаттары периферияда, яғни шетінде орналасады.

Бұл концептінің біз зерттеген туындыда көрініс табуына келсек, «Отан» сөзінің өзі шығармада бір рет ғана кездеседі («Отаны үшін жанын пидә еткен ерлердің рухына арнаймын...»). Ал бүкіл еңбекте бұл концепт келесі ұғымдар арқылы берілген (және де ол ұғым-сөздер шығармада бірнеше реттен қайталанып отырады):

«Атамекен» (Егер көтеріліс жеңіліске ұшыраса, оның қорытындысы басқаша – елді атамекенінен аластаумен аяқталар еді ғой).

«Атажер» (Атажеріне қайта оралған елдің көңілі орнына түсті).

«Атақоныс» (Құнарлы атақонысынан айырылған ел тау сағасына тығылуға мәжбүр болды).

«Туған жер» (Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтқанда: «...қанды 1916 жылда қазақтар мен қырғыздардың алдында тағы да (қаниша рет десеңізші!) не өмір сүру, не туған жер топырағында қалу, не жат жерге жылысып қоныс аудару мәселесі тұрды»).

«Ел» (Өз елін өзі тонаған имансыз авторитарлық билік жүргізуші ханға, патшаға, шахқа, императорға қарсы шыққан көтеріліс те бар).

«Ерлік» концептісінің қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі түсініктемесіне назар аударсақ: «ерлік» сөзінің 2 мағынасы келтірілген, бірі – тура, екіншісі – ауыспалы мағынасы:

1. Ержүректілік, батырлық, қаһармандық.

2. ауыс. Ерлікке татитындай іс, қажырлы еңбек [10].

Ал біз талдап отырған еңбекте «ерлік» концептісі бірнеше лексема және бірқатар сөз тіркестері арқылы көрініс тапқан. Статистикалық әдісті қолданып, нақты есептесек:

- «ерлік» концептісінің орталығын құрайтын «ерлік» лексемасының өзі – 75 рет (Қандай да болмасын халықтың көтерілісі артында қалған ұрпақтарына ұран болатын ерліктің сипаты екені де шындық қой.).

Соның ішінде «ерлік» лексемасын қамтитын, яғни «ерлік» ұғымы эпитетпен қосымша сипатталатын, күшейтілетін сөз тіркестері:

- «ерен ерлік» – 9 рет (1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс «Қазақ» деп аталатын елдің келешек ұрпағы Отанына ие бола алады, ел басына күн туа қалса, олар Отан үшін жанын пидә етуден тайынбайтын ерен ерлік көрсетеді деген сенімді бойға өрбітеді, жігер береді.);

- «ерекше ерлік» – 2 рет (Жалпы дұңғандар батыр халық. Олар 1864 жылы Қытайда ұлт-азаттық көтерілісі бой көтергенде де ерекше ерлік көрсеткен екен);

- «адал ерлік» – 2 рет (Бұл жаудан үріккен жабайы қозғалыстың тірлігі емес, керісінше, халықтың әділ де адал ерлігі еді.);

- «шынайы ерлік» – 1 рет (Олардың үлкен тобы қапы да кетіп, аттары халқының жүрегінде ертегі болып, мәңгі шынайы ерліктің сипаты ретінде сақталып, зор құрметке ие болды);

- «нағыз ерлік» – 1 рет (*Шынтуайтында, қазақ-қырғыз елі ұлт-азаттық көтеріліс барысында нағыз ерлік көрсете білді, жасаудың алдына түсіп, бас-көз жоқ қашып-пыспады, жүрек тоқтатты*);

- «ғажайып ерлік» – 1 рет (*Көтерілістің өрбуі, «жазалаушы» күштің айуандығының салдарынан екі жақтан төгілген қан, қолында қаруы жоқ, соғыстың жаңа тәсілінен бейхабар, білім мен жаңалықтан аласталған қазақ тайпасының сол күндері көрсеткен ғажайып ерлігі мен ұстамдылығы төменде, кезегі келгенде әңгіме бола жатар*).

Бұдан бөлек, шығармада көтеріліс кезіндегі қозғалыс кезіндегі халықтың іс-әрекеттерін, ішкі көңіл-күйін сипаттауда «ерлік» концептісі келесі тұрақты сөз тіркестері арқылы көрініс тапқан:

- «басын өлімге байлау» – 2 рет (*Осындай күн туғанда бостандығын аңсаған ел ерліктің жолына түсіп, басын өлімге байлаған еді*);

- «мың өліп, мың тірілген» – 1 рет (*«Мың өліп, мың тірілген» деген аталы сөзде қанша ерен ерлік, қасірет пен қайғы жатыр!?*). «ерен құбылыс» – 1 рет (*Бұл күрделі де, пәрменді шешім қабылдауды талап еткен ерен құбылыс еді*);

- «жан беріспей» – 1 рет (*Ол кезде Ресей неміс мемлекетімен жан беріспей бітіспестей соғыс жүргізіп жатқан кез еді ғой*);

- «басын өлімге байлаған» – 1 рет (*Жас та болса ақылы асып көпке жетекші бола білген азаматтар көтеріліс сапарының алдынан орын алып, басын өлімге байлағаны ерен ерлік қой*);

- «жалынды жүрек оттары» – 1 рет (*Олардың ақылы мен жалынды жүрек оттарының еліне жұлдыз боп жарық сәуле шашқаны ғажайып ерекшелік қой!*);

- «батылды» – 1 рет (*Бұл екі батырдың тағы бір даналығы мен батылдығы – сол кездегі көпке сөзі жүретін қадірлі адамдарды айналасына топтастыра білгендігінде екендігі де барлық құжаттардан айқын көрініп тұрады*);

- «өжеттік» – 1 рет (*Шілік болысының жігіттерінің өжеттігі қазақ қауымына үлкен әсер еткені айтпаса да түсінікті болса керек*);

- «ереуілге шығу» – 1 рет (*Тоқмақ қаласы мен Қарақол өңірінде, әсіресе, Маринское кентінің түбіндегі дұңғандар ереуілге шығып «жазалаушы» қарулы күшке үш күн бойы төтеп беріп, ерлік танықтан еді*);

- «ерлік қимылы» – 1 рет (*Осы Талдыбұлақ шайқасы Қарқара өңіріндегі ұлт-азаттық көтерілістің ерлік қимылының тағы бір көрінісі болған еді*).

С.Н. Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» еңбегінің лексикалық ерекшелігін талдаудан көріп отырғанымыз:

«Отан» лексемасының өзі бір рет қана қолданылғанымен, есесіне «Отан» концептісінің құрылымы мұнда ядроға орналасқан «атамекен», «атажер», «туған жер» және «ел» ұғым-сөздерінен құралған. Және де «мекен», «жер», «қоныс» сөздерінің синоним болып табылатынын ескерсек, «атамекен», «атажер» күрделі сөздері мен «туған жер» сөз тіркесі де синоним бірліктер екендігін әрі сигнификаттық мағына беретінін аңғару қиын емес. «Ел» лексемасының мағынасы да «туған жер» дегенді білдіреді, сондықтан «Отан» концептісінің бұл объективтендірілуін де концептінің ядросына жатқызамыз.

«Ерлік» концептісі қосымша эпитеттермен күшейтілген жағдайларды қоспағанда, жоғарыда келтірілген сөздер мен сөз тіркестерінен концептінің «батырлық», «батылды», «өжеттік», «жалынды жүрек оты», «басын өлімге байлау», «жан беру», «өліп, тірілу», «қимыл жасау», «ереуілге шығу» когнитивтік белгілерін анықтауға болады.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, С.Н. Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» еңбегінде өткен ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстарының бірі – Жетісу өңіріндегі Қарқара елді мекені аймағында орын алған Албан руы өкілдерінің Ресей империясының отаршылық езгісіне қарсы көтерілісін барынша толық суреттеп, сипаттап қана қоймай, оның себеп-салдарларын терең талдағанын атап өту қажет.

Өз заманының аса белсенді қоғам қайраткері өзін тарихшы ғалым ретінде танытып, Орта Азияның өзге ұлттарымен қатар қазақ халқының 1916 жылы бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне байыпты да терең талдау жүргізіп, оның дүние жүзінде орын алған өзге көтерілістерден ерекше болғанын құнды мәлімет-деректермен дәлелдеп берді.

Өз еңбегінде ғалым зерттеліп отырған аса маңызды тарихи оқиғаға қатысты құнды тұжырымдарын «Отан» және «ерлік» концептілерін қолдану арқылы негіздеген. Концепт ұғымы халықтың материалдық және рухани мәдениеті мен сана-сезімінің, дүниетанымының терең әрі тығыз байланысының көрінісі болып табылатынын ескере отырып, зерттеліп отырған еңбекте «Отан» және «ерлік» концептілері 1916 жылы орын алған көтеріліске қатысқан халықтың өзінің туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілігін білдіретінін пайымдаймыз.

Көтерілістің бірден-бір ерекшелігі ретінде ұлт-азаттық сипатта болғанын атап көрсете отырып, тарихшы ғалым: «Осы жай қазақтың шынайы елдігі бар ұлт екендігіне, керек бола қалғанда, бірлігі мен азаматтық ерлігі біртұтас елдікке айналады деген сенімге жүгіндіреді», «Қазақтың соншама көп жерге ие болып қалғанының өзі осы бірліктің сипаты екендігіне көз жеткізеді», «Қарқара-Албан көтерілісі... интернационалдық сипатқа ие халық қозғалысы еді» деген тұжырымдар жасап, әр қалалардағы мұрағаттарда бөлек-бөлек сақтаулы тұрған құнды материалдарды біріктіріп, оларға түсініктемелер жазып, біртұтас кітап етіп жариялау жұмысы көтерілісті толықтай талдауға және оны халыққа насихаттауға зор септігін тигізетініне сенім білдірді. Себебі, «сирек кездесетін ұйымшылдық пен бірлікті» айқын сипаттаған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде қазақ халқы көрсеткен ерлік пен елдік үлгісі егемендік туын көтеріп отырған бүгінгі Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін сақтап, нығайтуға ықпалы зор болып табылатыны, өскелең ұрпақтың бойына отансүйгіштік сезім дарытатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ганин А.В. Кровавые уроки шестнадцатого года. Восстание 1916 г. в Семиреченской области // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. – 2016. – № 1 (7). – С. 97-124. / <https://cyberleninka.ru/article/n/krovavye-uroki-shestnadsatogo-goda-voosstanie-1916-g-v-semirechenskoy-oblasti>.
2. Тәнекеев С.Н. 1916. Қарқара-Албан көтерілісі. – Алматы: «Ан арыс» баспасы, 2014. – 352 б.
3. Edward Dennis Sokol. Revolt of 1916 in Russian Central Asia. Johns Hopkins University Press, 2016. 208 p.
4. Morrison A. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 13, 2 (Spring 2012): 327-364 pp.
5. Моррисон А. Центральная Азия в составе Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с.
6. Шестаков А. Джизакское восстание 1916 г. // Красный архив. – № 5 (60). – 1933. // <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XX/1900-1920/Djizak vosst 1916/text.htm>.
7. Ниязов М. Восстание 1916 года: первопричины и историческое значение для кыргызского народа // Сб. статей международной научно-практ. конференции, посвященной «100-летию Национально-освободительного восстания 1916 года: историческая память и современное значение» (Бишкекский гуманитарный университет им. К.Карасаева, 18-19 апреля 2016 г.) / https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:10414/?from=kghistory&place=search&sth=b221b56e4c91b35f29b5e1d17091f27b.
8. Ақкөз батыр: 1916 жылғы көтеріліс / ред. М. Қозыбаев. – Алматы: Қазақпарат, 2001. – 280 б.
9. Нұрпейісов К. Ұлт-азаттық күрес және Алаш қозғалысы // Ақиқат. – 1990. – №6. – 45 б.
10. Ибрагимов Ж.И. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс. Хандық биліктің жаңғыруы (Сарыарқа өңірі материалдары бойынша): тарих ғыл.канд.дисс. – Қарағанды, 1999. – 139 б.
11. Пірімбетова Е.Ө. Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – А., ҚазМЗА. – 2001. – 54 б.
12. Бекмағамбетов М. Жезқазған, Ұлытау өңіріндегі ұлт-азаттық қозғалыс және оның тарихи сабағы. – А., 2001. – 30 б.

13. Бекмагамбетов М.ХХ ғ. басындағы Атбасар, Ақмола уезіндегі ұлт-азаттық қозғалыс барысындағы ұлттық сана-сезімнің жандануы. – А., 2001. – 30 б.
14. Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер, движущие силы, уроки: материалы международной научно-теоретической конференции, Алматы, 1996, 18 октября. – Алматы: 21 Век, 1996 – 96 с.
15. Макалаков Т.Ж., Касимова С.С., Тлеугабылова К.С. Историография национально-освободительных движений в Казахстане в XVIII – начале XX вв. в трудах представителей казахской интеллигенции // Научное обозрение. Реферативный журнал. – 2017. – № 1. – С. 22-26.
16. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 396 б. – 156.
17. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / под ред. проф. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
18. Суржанская Ю.В. Концепт как философское понятие. – Философия. Социология. Политология. – 2011. №2(14). – 70-78 бб. – 72-б.
19. Ақтанова Л.П. Тіл біліміндегі «концепт» ұғымы // http://www.rusnauka.com/45_PWMN_2016/Philologia/7_220235.doc.htm.
20. Саткенова Ж.Б. Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б. Соқпақбаев шығ. бойынша): монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 152 б.
21. Жаркынбекова Ш.К. Языковая концептуализация цвета в культуре и языках: Автореф. дис. д-ра филол. наук. – Алматы, 2004. – 17 с.
22. Попова З.Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике мира. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191 б.
23. [Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.](#)
24. [Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 750 б.](#)

References:

1. Ganin A.V. «Krovavyye úroki shestnadsatogo goda. Vosstanie 1916 g. v Semirechenskoj oblasti. [The bloody lessons of the sixteenth year. The uprising of 1916 in the Semirechensk region]» Jýrnal rossuskij i vostochnoevropeskij istoricheskij issledovanij – 2016. – № 1 (7). – С. 97-124. (In Russian)
2. Tánekeev S.N. «1916. Qarqara-Alban kóterilisi. [1916. Karkara-Albanian uprising.]» - Almaty: «An arys» baspasy, 2014. – 352 bet. (In Kazakh)
3. Edward Dennis Sokol. Revolt of 1916 in Russian Central Asia. Johns Hopkins University Press, 2016. 208 p. (In English)
4. Morrison A. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 13, 2 (Spring 2012): 327–364 pp. (In English)
5. Morrison A. «Tsentrálnaia Azia v sostave Rossuskoj imperii. [Central Asia as part of the Russian Empire.]» - M.: Novoe literatýrnoe obozrenie, 2008. – 464 с. (In Russian)
6. Shestakov A. «Djizakskoe vosstanie 1916 g. [The Jizzakh Uprising of 1916]» Krasnyi arhiv. – № 5 (60). – 1933. (In Russian)
7. Nuazov M. «Vosstanie 1916 goda: pervoprichiny i istoricheskoe znachenie dlia kyrgyzskogo naroda [The Uprising of 1916: the root causes and historical significance for the Kyrgyz people]» Sb. statei mejdýnarodnoi naýchno-prakt. konferentsii, posviaennoi «100-letný Natsionalno-osvoboditelnogo vosstania 1916 goda: istoricheskaja pamiat i sovremennoe znachenie» (Bishkekskij gýmanitarnyj ýniversitet im. K.Karasaeva, 18-19 aprelya 2016 g.) (In Russian)
8. Aqkóz batyr «1916 jylgy kóterilis [The 1916 uprising]» red. M. Qozybaev. – Almaty: Qazaqparat, 2001. – 280 b. (In Kazakh)
9. Nurpeisov K. «Ult-azattyq kúres jáne Alash qozǵalysy [National liberation struggle and Alash movement]» Aqıqat. – 1990. – №6. – 45 b. (In Kazakh)
10. Ibragimov J.I. «1916 jylgy ult-azattyq kóterilis. Handyq biliktiń jańǵyrýy (Saryarqa óńiri materialdary boyınsha) [The National Liberation uprising of 1916. Modernization of the Khanate (based on the materials of the Saryarka region)]» Tarih ǵyl.kand.diss. – Qaraǵandy, 1999. – 139 b. (In Kazakh)

11. Pirimbetova E.Ó. «Qazaqstandaǵy ult-azattyq qozǵalys. [National liberation movement in Kazakhstan.]» – A., QazMZA. – 2001. – 54 b. (In Kazakh)
12. Bekmaǵambetov M. «Jezqazǵan, Ulytaı óńirindegi ult-azattyq qozǵalys jáne onyń tarihi sabaqy. [The national liberation movement in Zhezkazgan, Ulytau region and its historical lesson.]» – A., 2001. – 30 b. (In Kazakh)
13. Bekmaǵambetov M. « XX ǵ. basyndaǵy Atbasar, Aqmola ýezindegi ult-azattyq qozǵalys barysyndaǵy ulttyq sana-sezimniń jandanyy. [Revival of national consciousness in the course of the national liberation movement in Atbasar, Akmol County at the beginning of the XX century.]» – A., 2001. – 30 b. (In Kazakh)
14. «Natsionalno-osvoboditelnoe dvizhenie v Kazahstane i Srednei Azii v 1916 gody: harakter, dvijyiye sily, ýroki: materialy mejdýnarodnoi naýchno-teoreticheskoi konferentsii [The National Liberation movement in Kazakhstan and Central Asia in 1916: character, driving forces, lessons: materials of the international scientific and theoretical conference]» Almaty, 1996, 18 oktyabria. – Almaty: 21 Vek, 1996 – 96 s. (In Russian)
15. Makalakov T.J., Kasimova S.S., Tleygabylova K.S. « Istoriografiya natsionalno-osvoboditelnykh dvizhenii v Kazahstane v XVIII – nachale HH vv. v trýdah predstavitelei kazahskoi intelligentsii [Historiography of national liberation movements in Kazakhstan in the XVIII - early XX centuries in the works of representatives of the Kazakh intelligentsia]» Naýchnoe obozrenie. Referativnyi jýrnal. – 2017. – № 1. – S. 22-26. (In Russian)
16. Gýmboldt V. fon. «Izbrannye trýdy po iazykoznaniiy. [Selected works on linguistics.]» – M.: Progress, 1984. – 396 b. – 15b. (In Russian)
17. Askoldov S.A. «Kontsept i slovo [Concept and word]» Rýsskaia slovesnost. Ot teorii slovesnosti k strýktýre teksta. Antologua / pod red. prof. V.P. Neroznaka. – M.: Academia, 1997. – S. 267-279. (In Russian)
18. Sýrjanskaia Iý.V. «Kontsept kak filosofskoe poniatie. [The concept as a philosophical concept.]» – Filosofua. Sotsiologua. Politologua. – 2011. №2(14). – 70-78 bb. – 72-b. (In Russian)
19. Aqtanova L.P. «Til bilimindegi «kontsept» úǵymy [The concept of "concept" in linguistics]» (In Kazakh)
20. Satkenova J.B. «Keipker tiliniń kognitivtik aspektisi (B. Soqpaqbaev shyǵ. boıynsha): monografiya. [The cognitive aspect of the character's language (B. Sokpakbayev East. by): monograph.]» – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2016. – 152 b. (In Kazakh)
21. Jarkynbekova Sh.K. « Iazykovaia kontseptýalizatsua tsveta v kýtýre i iazykah [Linguistic conceptualization of color in culture and languages]» Avtoref. dis. d-ra filol. naýk. – Almaty, 2004. – 17 s. (In Russian)
22. Popova Z. D., Sternin I. A. «Ocherki po kognitivnoi lingvistike mira. [Essays on the cognitive linguistics of the world.]» – Voronej: Istoki, 2001. – 191 b. (In Russian)
23. « Qazaq ádebi tiliniń sózdigi. On bes tomdyq. 5-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 5]» / Qurast.: B. Ábilqasymov, S.Bizaqov, Á.Júnisbekov jáne t.b. – Almaty, 2011. – 752 b. (In Kazakh)
24. « Qazaq ádebi tiliniń sózdigi. On bes tomdyq. 12-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 5]» / Qurast.: B. Ábilqasymov, S.Bizaqov, Á.Júnisbekov jáne t.b. – Almaty, 2011. – 750 b. (In Kazakh)